

Ekstralingvistički znakovi neverbalne komunikacije djece rane dobi

Marešić, Mariela

Undergraduate thesis / Završni rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Teacher Education / Sveučilište u Rijeci, Učiteljski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:189:003993>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-28**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Teacher Education - FTERI Repository](#)

SVEUČILIŠTE U RIJECI
UČITELJSKI FAKULTET U RIJECI

Mariela Marešić

Ekstralingvistički znakovi neverbalne komunikacije djece rane dobi

ZAVRŠNI RAD

Rijeka, 2024.

SVEUČILIŠTE U RIJECI

UČITELJSKI FAKULTET U RIJECI

Sveučilišni prijediplomski studij Rani i predškolski odgoj i obrazovanje

Ekstralingvistički znakovi neverbalne komunikacije djece rane dobi

ZAVRŠNI RAD

Predmet: Jezično- komunikacijski integrirani kurikulum I

Mentorica: Vesna Katić, prof., viši predavač

Studentica: Mariela Marešić

Matični broj: 0115076637

U Rijeci,

rujan, 2024.

Izjava o akademskoj čestitosti

„Izjavljujem i svojim potpisom potvrđujem da sam završni rad izradila samostalno, uz preporuke i savjetovanje s mentorom. U izradi rada pridržavala sam se Uputa za izradu završnog rada i poštivala odredbe Etičkog kodeksa za studente/studentice Sveučilišta u Rijeci o akademskom poštenju“.

Mariela Marešić

A handwritten signature in black ink on a light-colored background, reading "Mariela Marešić". The signature is written in a cursive style. Below the signature is a solid black horizontal line.

Zahvale

Prije svega se želim zahvaliti mentorici, v. pred. Vesni Katić, na podršci, savjetima i strpljenju.

Posebno bih se željela zahvaliti svojoj obitelji. Vaša podrška kroz sve ove godine dala mi je snagu i motivaciju da ostvarim svoje ciljeve i snove.

Posebnu zahvalnost dugujem svom zaručniku, Mateu, koji je bio uz mene kroz sve izazove i u trenucima sumnje.

Hvala i mojim dragim prijateljima, a posebno Tei i Antoniju, za sve trenutke podrške, smijeha i prijateljstva.

Vaša prisutnost u mom životu neizmjereno je vrijedna te je obogatila i olakšala moje studentske dane.

SAŽETAK

U svakom pogledu, osmijehu ili dodiru djeteta krije se bezbroj poruka. Djeca rane dobi komuniciraju sa svojim okruženjem od samog rođenja, pri čemu posebno dolaze do izražaja upravo neverbalni oblici komuniciranja. Oni su kulturološki uvjetovani, pa je njihovo razumijevanje iznimno važno za osiguranje primjerenog okruženja u razvoju komunikacijske kompetencije djeteta. Stoga se u radu pozornost želi usmjeriti na opis i tumačenje neverbalnih poruka djeteta rane dobi, s posebnim naglaskom u prepoznavanju i razumijevanju ekstralingvističkih izražajnih oblika izražavanja neverbalne komunikacije djece rane dobi. Djeca tipičnog razvoja prirodno razvijaju sposobnost razumijevanja neverbalnih poruka osoba oko sebe i uče oponašajući druge. U tu svrhu potrebno je da odgojitelji prepoznaju oblike neverbalne komunikacije, njenu ulogu u organiziranju komunikacijskih konteksta, utjecaj tjelesnih karakteristika odgojitelja, pokreta i držanja tijela kojima će osigurati poticajno i toplo okruženje za život i učenje djece i u konačnici potaknuti neverbalno izražavanje kod djece.

Ključne riječi: ekstralingvistički znakovi, neverbalna komunikacija, djeca rane dobi

SUMMARY

Countless messages are hidden in every look, smile or touch of a child. Children communicate with their environment since birth, where non-verbal forms of communication come to the fore. They are culturally conditioned, so their understanding is extremely important to ensure an appropriate environment in the development of the child's communication competence. Therefore, the paper focuses on the description and interpretation of non-verbal messages of young children, with special emphasis on recognizing and understanding extra-linguistic expressive forms of expression of non-verbal communication of young children. Neurotypical children naturally develop the ability to understand non-verbal messages of the people around them and learn by imitating others. For this purpose, it is necessary for educators to recognize the forms of non-verbal communication, its role in organizing communication contexts, the influence of physical characteristics of educators, movement and posture, which will provide a stimulating and secure environment for children's learning and living and ultimately encourage non-verbal expression in children.

Key words: extralinguistic cues, nonverbal communication, children of early age

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. NEVERBALNA KOMUNIKACIJA	2
2.1. Paralingvistički znakovi neverbalne komunikacije	3
2.2. Ekstralingvistički znakovi neverbalne komunikacije	4
2.2.1. Statički izražajni oblici neverbalne komunikacije	5
2.2.1.1. Udaljenost između sugovornika	6
2.2.1.2. Položaj sugovornika	6
2.2.1.3. Odnos pojedinca prema prostoru i drugim osobama.....	7
2.2.2. Dinamički izražajni oblici neverbalne komunikacije	7
2.2.2.1. Izrazi lica	8
2.2.2.2. Kretnje (geste)	10
2.2.2.3. Vizualna komunikacija (kontakt očima, pogled).....	11
3. KOMUNIKACIJA DJECE RANE DOBI	13
3.1. Neverbalna komunikacija djece rane dobi	14
3.1.1. Dinamički izražajni oblici neverbalne komunikacije kod djece rane dobi	15
3.1.1.1. Izrazi lica	15
3.1.1.2. Kretnje (geste)	17
3.1.1.3. Vizualna komunikacija (kontakt očima, pogled).....	20
4. UTJECAJ NEVERBALNE KOMUNIKACIJE ODGOJITELJA NA DJECU RANE DOBI	23
4.1. Izrazi lica	24
4.2. Kretnje (geste)	26
4.3. Vizualna komunikacija (kontakt očima, pogled)	28
5. RAZVOJ NEVERBALNE KOMUNIKACIJE DJECE RANE DOBI U INSTITUCIONALNOM KONTEKSTU	30
5.1. Neverbalna osjetljivost	30
5.2. Kako razvijati neverbalnu komunikaciju kod djece rane dobi	31
6. ZAKLJUČAK	34
7. LITERATURA	36

1. UVOD

Neverbalna komunikacija je poput nevidljive niti koja povezuje ljude u svakodnevnoj interakciji, a javlja se već s početkom života osobe. Ova vrsta komunikacije djeci pruža način da izraze svoje potrebe, osjećaje i želje. Stoga je važno da one osobe koje su uključene u njegu djeteta budu upoznate s različitim oblicima komunikacije djeteta, da nastoje razumjeti dječje neverbalne poruke te da osvijeste korištenje vlastitog tijela u komunikaciji s djecom. To je način za zadovoljenje individualnih potreba i želja djece te izgradnju socijalnih veza između djece i drugih dionika odgojno-obrazovnog procesa.

Odabir teme rada proizlazi iz želje boljeg razumijevanja neverbalnih poruka djece te pravodobnog i pravilnog odgovaranja na njih. Zbog nedovoljno diskursa u odgoju i obrazovanju koji bi se bavio promatranjem neverbalnih poruka odgojitelja i djece rane dobi, nastao je interes da se ovim radom doprinese praksi i boljem razumijevanju komunikacije i djece rane dobi.

Problemsko pitanje koje se postavlja u ovome radu je Kako prepoznati i podržati neverbalnu komunikaciju djece rane dobi? Cilj rada je prikazati oblike neverbalne komunikacije djece rane i predškolske dobi te prikazati kako neverbalne poruke odraslih utječu na djecu, uz poseban naglasak na dinamičke izražajne oblike.

Rad je strukturiran u četiri glavna odlomka. U prvom dijelu pažnja je posvećena definiranju ključnih pojmova vezanih uz komunikaciju, pružajući temelj za daljnje razumijevanje. Drugi dio rada odnosi se na prikaz neverbalnih oblika komunikacije kod djece rane dobi. Prikazuju se oblici u kojima se javlja neverbalna komunikacija, a naglasak je stavljen na dinamičke izražajne oblike neverbalne komunikacije, odnosno na geste, izraze lica i vizualnu komunikaciju. Treći dio rada prelazi na neverbalne znakove komunikacije u kontekstu odgojitelja. Naglasak je stavljen na način na koji neverbalna komunikacija odgojitelja može utjecati na dijete, prikazujući kako odrasli svojim neverbalnim porukama mogu utjecati na djetetovo ponašanje. Četvrti dio rada zaokružuje temu pružajući razloge za bolje razumijevanje neverbalne komunikacije kod djece rane dobi. Također se bavi načinima na koje se može podržati i poticati razvoj neverbalne komunikacije, naglašavajući važnost ove vrste interakcije za cjelokupni razvoj djeteta.

2. NEVERBALNA KOMUNIKACIJA

Komunikacija je ključna za uspostavljanje i održavanje međuljudskih odnosa. U literaturi je moguće pronaći više različitih definicija komunikacije, ali sve ističu da je ona suštinski proces razmjene misli i poruka među ljudima. Jednako tako kaže Lučanin (2010): „komunikacija je proces razmjene misli i poruka koji se odvija između dvoje ili više ljudi”. Još 1967. godine, istraživač Mehrabian naglasio je važnost neverbalne komunikacije, tvrdeći da čak 93% ukupne komunikacije čine neverbalni signali. Govor tijela čini 55%, dok intonacija glasa iznosi 38% (Merhabian, 1967). Iz toga se može iščitati važnost usklađivanja vlastitih verbalnih i neverbalnih poruka te važnost prepoznavanja tuđih neverbalnih poruka koje prenose svojim tijelom i glasom.

Knapp i Hall (2010) u svojoj knjizi ističu dvije ključne karakteristike neverbalne komunikacije. Prva je: da ju je nemoguće potpuno izbjeći jer se javlja i onda kada se ne koriste riječi. Druga karakteristika se odnosi na to da ljudi neprekidno šalju nesvjesne neverbalne signale okolini, stalno komunicirajući s njom.

Ovo pokazuje da neke poruke mogu biti prenesene bez korištenja ijedne riječi. One se mogu prenijeti kroz ponašanje, stav tijela, izraze lica... Na primjer, samo jedan izraz lica može komunicirati snažnu poruku koja može imati veći utjecaj od bilo koje riječi.

Prema Knapp i Hall (2010), neverbalna komunikacija ima nekoliko funkcija: ponavlja, zamjenjuje, nadopunjuje, naglašava, regulira i ponekad osporava verbalne poruke. Iako se može dogoditi da neverbalna i verbalna poruka nisu u potpunosti usklađene, one su ipak povezane i međusobno se nadopunjuju.

Remland (2016) u svojoj knjizi pak naglašava četiri različite funkcije neverbalne komunikacije. To su:

1. Funkcija identifikacije. Činjenica je da sva živa bića imaju svoj identitet, bilo individualni, muški, ženski, kao dio grupe i sl. Kroz ponašanje i izgled se na van signalizira i pokazuje dob, rasa, etnička pozadina, socijalni status, zaposlenje, vrijednosti i druge karakteristike. Kroz neverbalne znakove moguća je identifikacija ljudi kao posebnih individualca na temelju tjelesnih karakteristika, glasa, izgleda i sl.

2. Funkcija odnosa. Među ljudima i među određenim sisavcima koji imaju društvene živote, moraju stvarati veze i odnose s drugima kako bi preživjeli i kako bi se razmnožavali. Dakle, neverbalno se komunicira kako bi stvorili prijatelje ili razvili romantičnu vezu, kako bi određene osobe odbacili, a nekima ugodili.
3. Emocionalna funkcija. Emocija je, prema autoru, proces na temelju poticaja i reakcije koji motivira osobu ili biće da se ponaša na određeni način. Ljudski bi društveni životi bili puno jednostavniji (no, ne nužno i uspješniji) da se uvijek izražavaju pravi osjećaji. No, to nije tako – odluke i ponašanja ljudi u društvu su pod utjecajem prešutnih društvenih pravila koje nauče tijekom socijalizacije u djetinjstvu.
4. Prijenosna funkcija. Razna živa bića, kao i ljudi, koriste neverbalne poruke kako bi s drugima razmijenili informacije o vanjskom svijetu. Prijenos simboličkih poruka je jedna od osnovnih funkcija neverbalne komunikacije (Remland 2016).

U svakoj situaciji, pa tako i u odgojno – obrazovnim situacijama vrijedi izreka: *ne može se komunicirati bez jezika tijela* (Apel, 2003).

Dakle, neverbalna komunikacija je ključni element komunikacije koji svi koriste. Često je skriveni oblik komunikacije koji šalje razne poruke, čak i više od verbalne komunikacije (Azemi, 2021). Azemi (2021) također naglašava kako se neverbalna komunikacija može vježbati i kako razvijanje vještina u tom području može donijeti brojne prednosti i otvoriti mogućnosti u poslovnom i osobnom životu odrasle osobe.

Postoje razna shvaćanja i podjele neverbalne komunikacije, a autorica Farnvald (2011) ju u svome radu o neverbalnoj komunikaciji dijeli na paralingvističku (ritam, intonacija, stanka) i ekstralingvističku. Vuletić (2007), jednako tako, dijeli neverbalnu komunikaciju na paralingvističku i ekstralingvističku te će se ta podjela koristiti i u nastavku ovog rada.

2.1. Paralingvistički znakovi neverbalne komunikacije

Paralingvistički znakovi neverbalne komunikacije su na granici između fonetike i neverbalne komunikacije, s fluidnim granicama. Parajezik uključuje elemente koji prate

verbalni jezik, ali su od njega neovisni, poput kvalitete glasa, ritma govora i melodije. Primjeri su šapat, smijeh, kašalj, pauze i naglašavanje (Noth, 2004).

Prefiks riječi je „para-„ (grčki prefiks). Ovaj prefiks znači „pored“ ili „uz“. U ovom slučaju, označava da se paralingvistički elementi pojavljuju uz ili pored verbalne komunikacije (Online etymology dictionary).

Korijen riječi je „lingvistički“ (iz „lingvistika“), što znači: povezano s proučavanjem jezika. Lingvistika je znanstvena disciplina koja se bavi proučavanjem jezika (Birtić i sur., 2012).

Dakle, paralingvistički znakovi obuhvaćaju elemente komunikacije koji su povezani s govorom, ali nisu nužno same riječi. To uključuje tonalitet glasa, intonaciju, ritam, brzinu govora, glasnoću i slične aspekte izraza koji prate verbalnu komunikaciju. Na primjer, način na koji se nešto izgovara (npr. naglašavanje određenih riječi, promjene u tonu) može značajno utjecati na poruku koja se prenosi. Paralingvistički elementi često dopunjuju jezik i igraju ključnu ulogu u prenošenju emocija i tonaliteta u komunikaciji (Farnvald, 2011).

Verbalna komunikacija između dvoje ili više ljudi se uvijek veže s neverbalnom komunikacijom, koja uključuje paralingvističke oblike. Ti paralingvistički oblici, poput intonacije i tempa govora, omogućuju prepoznavanje i razumijevanje emocija osobe čak i bez vizualnog dojma tijekom interakcije. S druge strane, ekstralingvistički oblici neverbalne komunikacije vežu se uz vizualne elemente u komunikaciji (Vuletić, 2007).

Dakle, paralingvistički znakovi predstavljaju ključnu komponentu komunikacije koja obogaćuje verbalni jezik, pomažući u prenošenju emocija i tonaliteta. Razumijevanje tih elemenata može značajno poboljšati komunikacijske vještine i omogućiti bolje prepoznavanje emocija i namjera u razgovoru.

2.2. Ekstralingvistički znakovi neverbalne komunikacije

Ekstralingvistički znakovi neverbalne komunikacije nisu povezani s govorom. U retorici se često koristi pojam "jezik tijela", dok se u anglosaksonskoj raspravi često spominju

izrazi poput "*secret language*" ili "*silent language*". Ovi pojmovi jasno ukazuju na tjelesne signale, na neverbalne poruke koje dopunjuju verbalno izražavanje. Ova terminologija naglašava važnost nejezičnih elemenata koji obogaćuju i nadopunjuju govor (Apel, 2003). U kontekstu neverbalne komunikacije, ekstralingvistički znakovi obuhvaćaju sve ono što nije izraženo riječima ili jezikom (Vuletić, 2007).

Naziv "ekstralingvistički" dolazi iz dva morfema: "ekstra-" i "lingvistički". Prefiks riječi "ekstra-" (latinski prefiks) znači "izvan" ili "iznad". U ovom slučaju, označava da se ekstralingvistički znakovi nalaze izvan samog jezika. (Online etymology dictionary). Korijen riječi je "lingvistički" (iz "lingvistika"), što znači: povezano s proučavanjem jezika (Birtić i sur., 2012).

Dakle, ekstralingvistički znakovi u kontekstu neverbalne komunikacije odnose se na sve one elemente komunikacije koji su izvan jezičnog izraza. Ti znakovi igraju važnu ulogu u prenošenju informacija, emocija i namjera tijekom komunikacije.

Oni se mogu podijeliti na statičke i dinamičke izražajne oblike neverbalne komunikacije. Statički izražajni oblici obuhvaćaju komunikaciju koja se ostvaruje u prostoru, a očituje se udaljenošću osoba, njihovim međusobnim položajem, držanjem, dodiranjem i vanjskim izgledom. Za razliku od statičkih izražajnih oblika neverbalne komunikacije, dinamički se sastoje od pokreta dijelova tijela, poput izraza lica, gesta, kontakta očima i pogleda (Rot, 2002).

Ekstralingvistički znakovi neverbalne komunikacije igraju ključnu ulogu u odnosu između odgojitelja i djece, budući da se često pokazuje da odgojitelji i djeca više vjeruju znakovima pokreta tijela nego verbalnoj komunikaciji. Ova spoznaja dodatno naglašava važnost ekstralingvističkih znakova u interakciji između odgojitelja i djece (Rot, 2002).

2.2.1. Statički izražajni oblici neverbalne komunikacije

U literaturi postoje različite definicije neverbalne komunikacije, pa jednako tako, postoji i više podjela statičkih izražajnih oblika neverbalne komunikacije. Primjerice, prema Azemi (2021) postoji pet statičkih izražajnih oblika. To su: udaljenost od sugovornika,

međusobni položaj sugovornika (npr. naginjanje prema osobi ili udaljavanje), položaj tijela (npr. prekržiene ruke), tjelesni kontakt (dodirivanje osobe tijekom govora, npr. ruka na ramenu), kao i izgled (odabrana odjeća, način predstavljanja).

S druge strane, Prema Rot (2002) statički se ekstralingvistički izražajni oblici odnose na načine komunikacije koji se koriste u prostoru kako bi istraživali odnose između sudionika u komunikacijskom procesu. Prema njemu postoje tri glavne vrste statičkih ekstralingvističkih izražajnih obllika i u nastavku će biti detaljnije obrazloženi.

2.2.1.1. Udaljenost između sugovornika

Udaljenost između sugovornika se odnosi na fizičku udaljenost između osoba koje komuniciraju. Različite udaljenosti mogu signalizirati različite razine bliskosti ili udaljenosti u odnosu. U interakcijama među ljudima je moguće uočiti četiri različite vrste udaljenosti: intimnu, osobnu, socijalnu i udaljenost koja je primjerena za javni prostor. Intimna udaljenost podrazumijeva fizičku udaljenost između sugovornika u iznosu od pola metra (Rijavec i Miljković, 2002). Osobna udaljenost odnosi se na fizičku udaljenost između sugovornika u iznosu od 0.5 do 1.2 metra (Rijavec i Miljković, 2002). Takva udaljenost je rezervirana za poznanike koji nemaju blizak odnos (Pease, 1991), dok se, primjerice, bliskost između novorođenčeta i majke obično se smatra intimnom udaljenošću. U ovom intimnom prostoru, dijete osjeća majčinu blizinu, toplinu i zaštitu. S druge strane, u svakodnevnim situacijama se koristi socijalna udaljenost gdje je osoba udaljena otprilike 1.2 do 3.5 metara od sugovornika (Rijavec i Miljković, 2002).

2.2.1.2. Položaj sugovornika

Položaj sugovornika se odnosi na položaje koje sudionici zauzimaju tijekom komunikacije. Položaj može utjecati na percepciju moći, autoriteta ili otvorenosti u komunikaciji. Prema Peaseu (1991), promatrajući položaj ruku, šaka ili nogu, moguće ih je koristiti kako bi se pojačala snaga poruke koja se šalje sugovorniku. Primjerice, ako

netko stoji s nagnutom glavom, spuštenim ramenima i prekriženim rukama, to može sugerirati osjećaj nesigurnosti ili nelagode (Knapp i Hall, 2010).

Okretanje tijela prema sugovorniku sugerira želju za komunikacijom, kako navodi Rot (1982). Osim toga, držanje tijela može otkriti emocionalno stanje. Na primjer, spuštanjem tijela može se ukazati na tugu ili umor, a uspravnim držanjem tijela na napetost ili stres. Bitno je napomenuti da ljudi često nesvjesno usklađuju svoje držanje tijela s osobama s kojima komuniciraju, što rezultira refleksijom držanja tijela sugovornika (Rot, 1982).

2.2.1.3. Odnos pojedinca prema prostoru i drugim osobama

Odnos pojedinca prema prostoru i drugim osobama je izražajni oblik koji obuhvaća kako pojedinac percipira prostor oko sebe i svoj odnos prema drugim osobama u tom prostoru. (Rot, 2002). Svaka osoba ima svoj osobni prostor koji smatra vlastitim i privatnim, a invazija u tuđi osobni prostor može dovesti do osjećaja nelagode kod druge osobe. Također, okolina u kojoj se osoba nalazi može utjecati na to kako se osjeća te kako se smije i ne smije u njoj ponašati, što može izazvati osjećaj ugone ili neugode (Rijavec i Miljković, 2002).

Čovjek svojim tijelom izražava poruke, pri čemu svaki pokret može odati ono što bi možda želio sakriti riječima. Stoga je ključno promatrati i prepoznati nenamjerno izražene poruke sugovornika kako bi osigurali učinkovitost komunikacije. Jednako tako, važno je shvatiti jačinu poruka koje tijelo može poslati svome okruženju (Hall i Knapp, 2010). Prepoznavanje tih poruka može obogatiti atmosferu i dinamiku međuljudskih interakcija, nadopunjujući verbalnu komunikaciju.

2.2.2. Dinamički izražajni oblici neverbalne komunikacije

Dinamički izražajni oblici neverbalne komunikacije su oblici za koje, također, postoji više interpretacija u literaturi. Primjerice, Merhabian (1967) u svojim radovima govori o ovim oblicima neverbalne komunikacije. Njegova klasifikacija dinamičkih izražajnih oblika neverbalne komunikacije može se sažeti na nekoliko ključnih područja: kinesiku (komunikacija putem pokreta tijela), prosemiku (upotreba prostora i udaljenosti u

komunikaciji), haptičku komunikaciju (dodiri) te izraze lica. Međutim, za potrebe ovog rada odabrana je definicija autora Rot iz 2002. Dakle, Rot (2002) govori da dinamički ili kinezički izražajni oblici predstavljaju posebnu vrstu ekstralingvističkih neverbalnih znakova koji proizlaze iz kretanja dijelova tijela ili cijelog tijela. Prema autoru postoje 3 vrste dinamičkih izražajnih oblika: izrazi lica, kretnje (geste) i vizualna komunikacija.

Dinamički izražajni oblici igraju važnu ulogu u neverbalnoj komunikaciji, doprinoseći razumijevanju poruka i emocija koje se prenose putem pokreta tijela, očiju te izraza lica. Ovi izražajni oblici mogu biti ključni za interpretaciju komunikacije jer ponekad pružaju kontekstualne i emocionalne podatke koji nadopunjuju verbalni sadržaj (Hall i Knapp, 2010).

U nastavku teksta detaljnije su objašnjene tri vrste dinamičkih izražajnih oblika.

2.2.2.1. Izrazi lica

Percepcija lica igra ključnu ulogu u ljudskim društvenim interakcijama. Znanstvenici su već davno prepoznali značaj lica, budući da ono pruža brojne važne informacije o emocionalnom stanju i namjerama osobe.

Izrazi lica su načini na koje se osoba izražava putem mimike ili ekspresije lica. Matsumoto i Hwang (2013) govore kako je lice jedno od najupečatljivijih kanala za neverbalno izražavanje. Lice je, prema njima, najkompleksniji sustav signaliziranja prema van u ljudskom tijelu te se kroz njega mogu izraziti svjesne i nesvjesne poruke, a najvažniji signal koji se njime odašilje je emocija (Matsumoto i Hwang, 2013).

Prilikom proučavanja izraza lica, fokus se stavlja na različite dijelove kao što su oči, usta, obrve, nos, kapci i boja kože, kao i na cjelokupno lice (Rijavec i Miljković, 2002). Otkriveno je da postoji najmanje osam drugačijih pozicija obrva i čela, osam pozicija kapaka i očiju, te deset pozicija raznih mišića lica. Dakle, kombiniranjem ovih dijelova lica može se dobiti sedam tisuća različitih izraza lica (Rijavec i Miljković, 2002).

Hall i Knapp (2010) sugeriraju da oponašanje izraza lica kod djece predstavlja složenu vezu između bioloških i socijalnih čimbenika u razvoju ekspresije. Dakle, kroz oponašanje, djeca uče prepoznavati i interpretirati izraze lica drugih, što im pomaže u

razumijevanju emocija i učinkovitoj komunikaciji s drugima. Ovaj proces oponašanja ima duboke korijene u biološkim predispozicijama, poput genetske osnove za empatiju i sposobnosti čitanja emocionalnih signala. Istovremeno, socijalni čimbenici, poput interakcija s roditeljima, vršnjacima i okolinom, također igraju važnu ulogu u oblikovanju tih vještina.

Prema Paulu Ekmanu i Friesenu (1971), izražavanje emocionalnog stanja najlakše se ostvaruje kroz mimiku lica. Odnosno, autori govore kako su emocije čvrsto povezane s izrazom lica, lice je glavni kanal njihova izražavanja. Prema njihovim istraživanjima, određene emocije imaju univerzalne izraze koji se prepoznaju i izražavaju na isti način u različitim kulturama. Te emocije uključuju sreću, strah, tugu, ljutnju, iznenađenje i gađenje (Ekman i Friesen, 1971). Ove emocije imaju univerzalne izraze lica koji se mogu prepoznati širom svijeta. Međutim, način na koji se one izražavaju i tumače može varirati između kultura.

Izrazi lica imaju različite uloge u komunikaciji, uključujući poticanje ili prekid verbalne interakcije, nadopunjavanje verbalnih poruka i zamjenu govora. Primjerice, otvaranje usta kao da osoba želi nešto reći može biti signal za pokretanje komunikacije jer ukazuje na potrebu za ostvarenje interakcije s drugom osobom (ili osobama). Povremeni osmijesi mogu pokazati govorniku da ga se aktivno sluša ili mogu oblikovati percepciju o konkretnoj osobi. Na primjer, ljudi koji se smiješe prilikom upoznavanja često se percipiraju kao ljubaznije u usporedbi s onima koji to ne čine (Knapp i Hall, 2010).

Dakle, izrazi lica su jedni od ključnih elemenata neverbalne komunikacije koji omogućuju brzo i precizno prepoznavanje emocionalnih stanja i namjera drugih osoba. Njihova složenost i univerzalnost čine ih neprocjenjivim alatom za međuljudsku komunikaciju. Te vještine ne samo da olakšavaju interakciju u svakodnevnom životu, već i jačaju međuljudske odnose. Razumijevanje i korištenje izraza lica u komunikaciji stoga predstavlja jednu od temeljnih komponenata uspješnog socijalnog funkcioniranja i emocionalne inteligencije.

2.2.2.2. *Kretnje (geste)*

Kretnje tijelom i dijelovima tijela tj. geste su pokreti rukama ili drugim dijelovima tijela koji komuniciraju određene poruke ili osjećaje (Knapp i Hall, 2010). Gestu, Noth (2004), pak predstavlja kao svjesni ili nesvjesni pokret tijela koji osoba koristi kako bi dodatno naglasila svoju verbalnu poruku upućenu drugoj osobi.

Te kretnje tj. geste imaju ključnu ulogu u shvaćanju ljudskog doživljaja i čine prožimajući element ljudske komunikacije u različitim kulturama. To se dokazuje činjenicom da čak i slijepe osobe, koje ih nisu imale priliku prije vidjeti i naučiti, koriste geste kada govore (Roth, 2001).

Ljudsko tijelo neprestano šalje poruke drugima putem pokreta i držanja, često na načine koji su toliko karakteristični da konkretne osobe drugi oko njih mogu prepoznati samo po načinu hodanja ili stajanja. Ovi pokreti, poznati kao neverbalno ponašanje, često komuniciraju više nego što je to moguće zamisliti. I dok neki od tih signala olakšavaju komunikaciju, drugi ju mogu otežati, bilo da su namjerno poslani ili nesvjesni (Boyes C., 2005).

Pokreti tijela (geste) su oblici neverbalne komunikacije koje osoba često teže kontrolira tijekom interakcije s drugima (Rijavec i Miljković, 2002). Prilikom analiziranja govora tijela, moguće je pogriješiti tumačeći jednu gestu izolirano, ne uzimajući u obzir druge pokrete ili kontekst u kojem se gesta pojavila (Pease, 1991). Primjerice, kada netko prekriži ruke na prsima tijekom razgovora, to može imati različita značenja ovisno o kontekstu i osobama uključenima u razgovor. Na primjer, prekrižene ruke mogu signalizirati obranu ili zatvorenost prema komunikaciji, ali isto tako mogu biti znak da je sugovorniku hladno ili da se ne osjeća ugodno u svojoj odjeći.

U literaturi postoje različite podjele i vrste gesti, no najčešće proučavana podjela je ona ovisno je li povezana s govorom ili nije.

Geste povezane s govorom su direktno povezane uz govor ili ga prate, često služeći kao ilustracija verbalnih poruka. Ovi pokreti tijela mogu imati različite svrhe, uključujući naglašavanje riječi ili rečenica, prikazivanje tijeka misli, upozorenje na prisutne objekte,

prikazivanje prostornih odnosa, ritma ili tempa događaja, opisivanje slike ili radnje, te služiti kao evaluacija organizacije procesa interakcije (Knapp i Hall, 2010).

Postoje i o govoru neovisne geste. Te geste odnose se na geste koje nisu povezane s govorom, već imaju jasan verbalni ekvivalent ili definiciju u rječniku (bilo to samo nekoliko riječi ili čitava rečenica). U nekim kulturama, postoji visoka razina suglasnosti oko značenja ovih gesti (Knapp i Hall, 2010).

2.2.2.3. Vizualna komunikacija (kontakt očima, pogled)

Vizualna komunikacija se odnosi na smjer u kojem osoba gleda ili usmjerava svoj pogled te trajanje pogleda (Pease, 1991). Oči predstavljaju najuočljiviji dio lica osobe, zbog čega je usmjeravanje pogleda od velike važnosti u neverbalnoj komunikaciji. Dakle, kontakt očima igra ključnu ulogu u procesu komunikacije, kako navode Knapp i Hall (2010). To je bitan element izražavanja emocija i stanja licem (Rot, 1982).

U promatranju ljudi postoje jasna pravila i norme ponašanja koja se odnose na način gledanja. Mnoga od ovih pravila su univerzalna u različitim kulturama. Primjerice, dugo gledanje u jednu osobu se može smatrati prijetećim, dok nedostatak gledanja u oči može sugerirati nedostatak pristojnosti ili stidljivost osobe koja izbjegava pogled. Ova pravila ponašanja u promatranju drugih igraju važnu ulogu u socijalnim interakcijama i komunikaciji (Rijavec i Miljković, 2002).

Komunikacija među sugovornicima, također, često započinje putem kontakta očima, no isto tako može biti izbjegnuta. Kada ljudi žele stupiti u interakciju, obično usmjeravaju svoj pogled prema sugovorniku, dok izbjegavaju kontakt očima kada pokušavaju izbjeći komunikaciju (Cary, 1978). Usmjeravanje pogleda prema sugovorniku, također, može ukazivati na pažnju i dati dojam da se aktivno sluša. Promjene u širini i suženju zjenica, također, mogu otkriti interes za temu razgovora. Kontakt očima omogućuje uočavanje emocionalnih stanja kod drugih ljudi, kao što su sreća, ljutnja, tuga ili bol. To je zbog promjena u koži oko očiju i položaju obrva koje se mijenjaju u skladu s emocijom (Knapp i Hall, 2010).

Knapp i Hall (2010) u svom radu identificiraju sljedeće funkcije pogleda:

1. Reguliranje tijeka komunikacije. Pogled se koristi za signaliziranje želje za početkom ili završetkom komunikacije s određenom osobom, kao i za reguliranje tijeka govora. Potonje se odnosi na situacije kada govornik pogledom naglašava drugoj osobi da preuzme red govorenja ili traži povratnu informaciju. Ovi obrasci pogledavanja tijekom govora imaju temelje u ranom razvoju.

2. Nadziranje povratne informacije. Ova funkcija se odnosi na socijalno potvrđivanje, odnosno svim ljudima je važno da budu primijećeni i uočeni. Nadziranje povratne informacije također proizlazi iz ranog djetinjstva, a primjer toga je kada djeca pogledavaju u smjeru odraslih osoba jer im je važno da budu primijećeni dok se spuštaju niz tobogan ili dok spretno preskaču prepreke.

3. Prikazivanje kognitivne aktivnosti. Ova funkcija, pak, govori kako ljudi obično izbjegavaju gledanje u sugovornika kada je potrebno objasniti neke komplicirane ideje ili teške teme.

4. Izražavanje emocija. Kao što je već navedeno u ovom odlomku, kontakt očima omogućuje uočavanje emocionalnih stanja drugih zbog promjena u koži oko očiju i položaju obrva.

5. Prenosanje podataka o vrsti interpersonalnog odnosa. Autori navode da ljudi imaju tendenciju gledati one s kojima su u bliskom odnosu.

Dakle, funkcije pogleda koje su identificirali Knapp i Hall (2010) jasno pokazuju koliko je pogled presudan u oblikovanju i reguliranju ljudske komunikacije. Razumijevanje uloge pogleda može poboljšati naše komunikacijske vještine i omogućiti nam dublje razumijevanje drugih. Nalazi autora, dakle, naglašavaju važnost pogleda u komunikaciji i socijalnoj interakciji te ukazuju na njegovu duboku ukorijenjenost u našim razvojnim i kognitivnim procesima.

3. KOMUNIKACIJA DJECE RANE DOBI

Prema Ljubešić i Capanec (2012) djeca prolaze kroz dvije ključne faze u ranom razvoju komunikacije. Prva je predverbalna faza, koja počinje od rođenja i traje do druge godine djetetova života. Nakon toga dolazi rano verbalno razdoblje, koje traje od druge do šeste godine.

Proces rane komunikacije obuhvaća različite faze koje se mogu klasificirati prema različitim karakteristikama komunikacije. Jedna od često korištenih klasifikacija je ta na predjezičnu i jezičnu komunikaciju. U ranom stadiju razvoja, djeca još ne razumiju kako njihovo ponašanje utječe na ljude oko njih. U tom razdoblju, poznatom kao predintencijska komunikacija, odrasli interpretiraju djetetove signale, poput plača ili vokalizacije, kako bi zadovoljili djetetove potrebe, kao što je glad ili nelagoda (Bates i sur., 1989). Djeca tada spontano izražavaju svoje potrebe, ali ne svjesno ili namjerno, već kao prirodnu reakciju na unutarnje stanje ili vanjske podražaje.

No, kako dijete raste, postaje svjesno da njegovo ponašanje može izazvati određene reakcije kod drugih. Počinje otkrivati da su ljudi svjesni namjere i želja, kako njihove tako i djetetove. To označava prijelaz od predintencijske prema intencijskoj komunikaciji. Intencijska komunikacija podrazumijeva namjerno ponašanje s jasnim ciljem i očekivanjem određene reakcije od druge osobe (Tomasello, 2003)

Razvoj intencijske komunikacije događa se prije nego što dijete počne govoriti, često već u prvoj godini života. Ova faza razvoja je vitalna jer označava prelazak s intuitivnog izražavanja potreba na svjesno izražavanje namjera (Šego, 2009).

Kako djeca započinju s komunikacijom u vrlo ranoj dobi, često prije nego što ovladaju govorom, neverbalni znakovi postaju njihov glavni oblik izražavanja (Vrdoljak, 2010). To se odnosi na geste, usmjerenost pogleda, vokalizaciju, izraze lica i druge oblike neverbalne komunikacije. Ta sredstva se mogu koristiti pojedinačno ili zajedno kako bi se izrazili ili shvatili osjećaji, potrebe i želje djeteta (Ljubešić i Capanec, 2012).

3.1. Neverbalna komunikacija djece rane dobi

Neverbalna komunikacija igra ključnu ulogu tijekom cijelog ljudskog života u raznim aspektima kao što su izražavanje emocija, regulacija interakcije, socijalno povezivanje, izražavanje identiteta i slično, a započinje već u najranijoj dobi. Novorođenče, na primjer, svoje prve kontakte s okolinom ostvaruje putem plača, što predstavlja svojevrsni oblik neverbalne komunikacije. Kako dijete raste, postaje sve osjetljivije na podražaje iz okoline. Ti su spontani načini komunikacije prvi koraci u uspostavljanju odnosa s drugima (Rot, 1982). Rijavec i Miljković (2002) također ističu da je neverbalna komunikacija bila prisutna kao osnovni oblik sporazumijevanja između osoba kroz cjelokupnu ljudsku povijest.

Iako se određene forme neverbalne komunikacije mogu naučiti kroz iskustvo i obrazovanje, istraživači poput Rota (1982) tvrde da je osnovna sposobnost neverbalnog komuniciranja urođena i prirodna. Prije nego što djeca usvoje jezik i počnu aktivno koristiti verbalni govor, ona se služe različitim oblicima neverbalne komunikacije poput: izraza lica, usmjerenja pogleda ili gestikulacije (Ljubešić i Capanec, 2012). Ovi oblici komunikacije omogućuju djeci da izraze svoje potrebe, osjećaje i želje te uspostave osnovnu povezanost s drugima u svom okruženju.

Razumijevanje djetetovih potreba često uključuje interpretaciju njegovih neverbalnih znakova, koji su ključni izvor informacija o djetetovim emocijama i željama. Već od rođenja, dijete koristi neverbalne znakove poput plakanja i grimasa kako bi izrazilo svoje potrebe ili nelagodu. Neverbalna komunikacija s vršnjacima igra važnu ulogu u razvoju djetetovog samopoimanja, prolazeći kroz dvije faze: prvo prepoznavanje sebe kao individualca unutar grupe, a zatim percepcija sebe kroz tuđe oči (Kopas Vukašinić, 2009). Izražavanje emocija putem neverbalne komunikacije ključno je za osjećaj razumijevanja i povezanosti djeteta s okolinom. Osim toga, neverbalna komunikacija obuhvaća geste, držanje tijela, izraze lica, pogled, dodir i glas, pružajući dodatne slojeve komunikacije koji oblikuju interakciju između djeteta i njegove okoline (Knapp i Hall, 2010).

U nastavku rada prikazani su neverbalni znakovi koje djeca koriste u ranom djetinjstvu. Objasnjeno je na koji način djeca kroz neverbalnu komunikaciju šalju poruke osobama u svojoj okolini u svakodnevnim situacijama.

3.1.1. Dinamički izražajni oblici neverbalne komunikacije kod djece rane dobi

Već je u prethodnim dijelovima rada utvrđeno kako djeca nerijetko primjenjuju neverbalne znakove kako bi drugima izrazila svoje emocije, potrebe i želje. Ti signali, poput gesti, pogleda očima ili izraza lica, ključni su za razumijevanje djetetovog emocionalnog stanja i komunikacije s njima (Farnvald, 2011.). Odrasli i vršnjaci trebaju biti osviješteni o tim signalima kako bi bolje razumjeli i odgovorili na djetetove potrebe i emocije (Kopas Vukašinović, 2009).

Praćenje i razumijevanje neverbalnih signala zahtijeva kontinuirano usavršavanje, posebno jer ti signali pružaju dragocjen uvid odgojiteljima u emocionalni i kognitivni razvoj djeteta. Oni mogu otkriti skrivene osjećaje, namjere, potrebe i stavove djeteta, pružajući dublji uvid u njihov unutarnji svijet. Čitanje tih signala nije uvijek jednostavno i zapravo predstavlja vještinu koja omogućuje odgojitelju da bolje razumije i podrži svako dijete u njihovom razvoju i potrebama (Kopas Vukašinović, 2009).

3.1.1.1. Izrazi lica

Djeca vrlo rano počinju izražavati emocije putem izraza lica. Na primjer, osmijeh može ukazivati na radost, dok namrštenost ili suze mogu ukazivati na nezadovoljstvo ili neostvarenu potrebu. Poznato je da dječji izrazi lica utječu na percepciju odraslih, i njihovo ponašanje (Volk, Lukjanczuk i Quinsey, 2007).

Aradhya, Vonk i Arida (2015) u svome istraživanju pokazuju da na percepciju djece kod odraslih osoba utječu dječji izrazi lica i karakteristike odraslih osoba. Također navode kako djeca mogu koristiti izraze lica kako bi utjecala na motivaciju, čak i onih osoba koje nisu u rodbinskoj vezi, kako bi usmjerili pozornost na njih.

Osmijeh ili podignute obrve često su načini na koje djeca pokušavaju privući pažnju na sebe ili na nekoga drugoga (Neill, 1991). Već u dobi od dvije godine, djeca često gledaju osobu koja je u njihovoj blizini i ne odvrću pogled. Kada dosegnu petu godinu, počinju oponašati izraze lica, a do trinaeste godine ti izrazi postaju sve sličniji izrazima odraslih osoba. Uspoređujući s odraslima, djeca imaju više mišićnog tkiva što rezultira bržim pokretima lica. To je razlog zašto su određeni znakovi neverbalne komunikacije uočljiviji kod djece nego kod odraslih osoba. U situacijama prepiranja, djeca često koriste negativne izraze lica poput namrštenih obrva i stisnutih usnica, kao i spuštenu bradu, a ti su znakovi urođeni (Neill, 1991).

Mišići lica novorođenčadi su potpuno razvijeni i sposobni izvoditi izraze identične onima kod odraslih, što skrbnici intuitivno tumače radi pružanja odgovarajuće njege, što dodatno potiče razvoj bliskih odnosa (Goldfield, 1995). Osim toga, istraživanja pokazuju da se aktivnosti lica fetusa i neljudskih primata tijekom prenatalnog razvoja podudaraju s izrazima emocija kod djece i odraslih. Čak i slijepe osobe nehotice reproduciraju obrasce lica koji se percipiraju kao izrazi emocija (Cole i Moore, 2014). Ovi nalazi podupiru ideju da ljudi imaju prirodnu sklonost za komunikaciju emocija od rođenja.

Tijekom govora o produkciji i diskriminaciji izraza lica, može se zaključiti da i djeca i odrasli točnije čitaju one izraze koji se odnose na sretne emocije, a manje točno one izraze kojima se prikazuju ljutnja ili strah (Knapp i Hall, 2010).

Tijekom promatranja lica djeteta rane dobi moguće je primijetiti jedan fenomen koji Cole i Moore (2014) nazivaju „brbljanje licem“ i definiraju ga kao „nasumične ili dvosmislene aktivnosti lica djeteta“. Slično kao što dojenčad proizvodi sve glasove govora bez namjere komunikacije (Knapp i Hall, 2010), može pokazivati izraze lica povezane s emocijama bez stvarne emocionalne promjene, a ti česti, ponavljajući i naizgled nefunkcionalni motorički pokreti preteča su kasnijim funkcionalnim pokretima.

Kao i kod glasovnog brbljanja, povratna informacija od odgojitelja može pomoći u oblikovanju funkcionalnih odnosa između brbljanja i djetetove komunikacije konkretnih stanja (Cole i Moore, 2014).

Iako aktivnost lica dojenčadi ne daje uvijek informacije o stvarnim stanjima djeteta rane dobi, biološka spremnost za provođenje određenih vrsta aktivnosti lica ključna je za

preživljavanje. Aktivnost lica djece rane dobi može biti varijabilna, kratkotrajna, teška za tumačenje i samo ponekad jasno indikativna za stvarna stanja. Međutim, mogućnost komuniciranja s odraslim osobama, suradnja s njima i učenje od njih osigurava preživljavanje dojenčadi i omogućuje im akulturaciju i razvoj. Biološka spremnost za specifične konfiguracije lica pomaže komunikacijskim i socijalizirajućim transakcijama između skrbnika i djece koje stvaraju funkcionalne veze između izraza i emocionalnog značaja. Ta mogućnost pomicanja mišića lica olakšava cjelokupni komunikacijski proces (Cole i Moore, 2014).

Pokreti lica i tijela djece i njihovo prepoznavanje od strane odraslih osoba kao signala potreba vjerojatno su evoluirali kako bi osigurali preživljavanje dojenčadi i skrbnika. Skrbnici nastoje protumačiti ponašanje djece i primijeniti mu značenje, ozbiljno pokušavajući razumjeti njihovo stanje, popraviti nevolju i održati smirenost ili sreću. Štoviše, te komunikacijske razmjene, bilo da se radi o zajedničkom uživanju ili empatijskom popravljanju djetetove nevolje, pridonose zajedničkom odnosu, podržavajući razvoj privrženosti (Izard i sur., 1991). U konkretnom istraživanju koje su provele Cole i Moore (2014), odgojitelj je djetetovu facijalnu aktivnost protumačio kao osmijeh i odgovorio osmijehom i tihim, ugodnim vokalizacijama. Djetetova facijalna aktivnost možda nije bila namjerna, već rezultat stimulacije živčanih puteva. Bez obzira na to, odgojiteljica je to shvatila kao izraz sreće i reagirala u skladu s tim. Tako odrasle osobe oblikuju iskustva djece rane dobi, pružajući senzorne povratne informacije koje oni mogu percipirati.

Uz pomoć somatosenzornih zrcalnih neurona, čak i dojenčad ne samo da uočava promjene na licima skrbnika, već ih pokušava i oponašati. Na taj način, čak i vrlo mala dojenčad mogu biti prirodno pripremljena za sudjelovanje u aktivnom sukreiranju funkcionalnih odnosa između iskustva i emocija (Cole i Moore, 2014).

3.1.1.2. Kretnje (geste)

Geste su prvi oblici konvencionalne komunikacije koje djeca rane dobi razvijaju kako bi drugima namjerno prenijela određenu poruku (Dimitrova, Özçalışkan, i Adamson, 2015,

str. 98). Iako još nisu razvila vokabular, djeca nerijetko koriste geste za izražavanje svojih želja ili potreba.

Djeca koriste pokrete tijela kako bi komunicirala i izrazila svoje potrebe. Na primjer, mahanje rukama može ukazivati na radost, dok trzanje ili okretanje glave može ukazivati na nelagodu (Legerstee, Corter i Kienapple 1990).

Postoje tri vrste gesta koje se češće pojavljuju kod djece ovisno o njihovoj dobi:

1. Geste koje koriste kako bi pokazala predmet ili mjesto koje su vidjela. Ove geste koriste se za pokazivanje na predmet, osobu ili mjesto koje dijete vidi. Neill (1991) ih opisuje kao temeljne za zajedničku pažnju, što je ključno za razvoj jezika i socijalne interakcije. Pokazivanjem predmeta, dijete ne samo da skreće pažnju na nešto što ga zanima, nego također uključuje druge osobe u svoja opažanja i interese, čime postavlja temelje za zajedničko razumijevanje i komunikaciju.

2. Geste koje koriste za imitiranje, tzv. pantomimičarske geste. To su geste imitacije kojima djeca reproduciraju radnje ili ponašanja koja su vidjela kod drugih. Neill (1991) ih smatra važnim za razumijevanje simboličke igre i razvoja kognitivnih sposobnosti. Kroz ovakve geste, djeca ne samo da oponašaju fizičke radnje, nego također počinju razumijevati koncept simbolične reprezentacije, što je osnova za kasniji razvoj složenijih jezičnih i kognitivnih vještina.

3. Pokreti ruku ili šake koji prenose neku informaciju ili reakciju, nazvani „semantičke ili reakcijske informacije“ (Neill, 1991). Ovi pokreti prenose specifične informacije ili reakcije. Opisuju se kao ključne za izražavanje misli, namjera i emocija bez upotrebe riječi. Te geste omogućuju djetetu da komunicira složenije ideje i osjećaje prije nego što razvije potpuno verbalnu sposobnost. Semantičke geste uključuju, na primjer, mahanje rukom kao signal za pozdrav ili gestu odmahivanja rukom kao znak negodovanja.

Ove vrste gesta se izmjenjuju kako dijete razvija verbalnu komunikaciju. Kada dijete usvoji jezik, postaje sposobno opisivati događaje i fenomene te istovremeno i gestikulirati (Neill, 1991).

Neke geste su jednake kod djece i odraslih. Na primjer, znak bijesa često uključuje stisnutu šaku, dok poziv na razgovor i suradnju obično podrazumijeva ispružene i

otvorene ruke. Također, postoje geste koje se koriste glavom, kao što je kimanje glavom gore-dolje kao znak odobravanja, dok je kimanje glavom lijevo-desno često znak neodobravanja (Knapp i Hall, 2010).

Austin i Sweller (2018) ističu kako djeca postaju bolja u razumijevanju gesti i govora tek od treće do pete godine života. Međutim, istraživanja pokazuju da ipak bolje razumiju geste nego što ih koriste (Knapp i Hall, 2010). Prema istraživanju koje su proveli Austin i Sweller (2018), djeca mlađa od šest godina sklonija su korištenju gesti prilikom objašnjavanja pojmova kao što su "lijevo" i "desno" nego odrasli, iako su svjesna da ti izrazi označavaju različite smjerove u prostoru. Nakon šeste godine postaju vještija u verbalnom izražavanju tih pojmova. Rot (1982) ističe da za to postoji razlog, a to je poteškoća u izražavanju riječima, pa neverbalni znakovi mogu pomoći u verbalnoj komunikaciji.

Istraživanje koje su proveli Kumin i Lazar (1974) govori kako neke od gesti neovisnih o govoru trogodišnja i četverogodišnja djeca samostalno dekodiraju i razumiju, međutim više ih razumiju nego što ih sami koriste u svome govoru. Kada se govori o djeci rane dobi, Goodwyn, Acredolo i Brown (2000) dokazuju kako djeca u predverbalnoj fazi mogu uspješno koristiti od 10 do 60 gesti za komunikaciju, no to je ostvarivo jedino uz poticaje i potporu skrbnika. One se ne javljaju spontano nego ih je potrebno poticati i modelirati u razgovoru s djecom.

Najčešće korištena gesta kod djece je gesta pokazivanja, što uključuje usmjeravanje kažiprsta prema određenom cilju. Bates i sur., (1989) u svojim radovima ističu važnost geste pokazivanja prstom kao preteče jezičnog razvoja. Govore da je pokazivanje komunikativna gesta koja pomaže djeci da prenesu svoje namjere i interese prije nego što razvijaju verbalne vještine (Bates i sur., 1989).

Cochet i Vauclair (2019) u svome istraživanju otkrivaju kako je velika većina gesta pokazivanja kod djece izvedena desnom rukom i popraćena vokalizacijom, naglašavajući usku međupovezanost između govora i geste od rane faze razvoja. Pokreti cijelom rukom češće su se koristili u imperativnim, dok se prst češće koristio u deklarativnim kontekstima. Glavna distinkcija između ovih dviju funkcija je u tome što imperativna komunikacija potiče na akciju ili promjenu ponašanja, dok deklarativna komunikacija

služi za dijeljenje informacija ili izražavanje stavova (Ljubešić i Cepenec, 2012). Utvrđeno je da se uporaba deklarativnih gesta i pokazivanje prstom povećava s godinama (Cochet i Vauclair, 2019).

Jednako tako, bitno je naglasiti kako brojni autori u svojim istraživanjima pronalaze rezultate koji pružaju snažne dokaze da gestikuliranje u ranoj dobi ne koči verbalni razvoj te da ga čak može olakšati (Goodwyn, Acredolo i Brown, 2000). Gestama je, također, moguće predvidjeti promjene u jeziku kasnije te čak i sugerirati da bi geste mogle poticati budući razvoj jezika (Iverson i Goldin-Meadow, 2005).

3.1.1.3. Vizualna komunikacija (kontakt očima, pogled)

Vizualna komunikacija igra posebnu ulogu u razvoju socijalnih vještina i emocionalne povezanosti. Pogled nije samo sredstvo za prijenos informacija, već i suptilan način izražavanja emocija, stavova i namjera. U kontekstu ranog razvoja, kontakt očima između djeteta i odrasle osobe može potencijalno utjecati na djetetov osjećaj sigurnosti, povjerenja i pripadnosti. Ova vrsta komunikacije omogućava djetetu da se osjeća viđeno i prepoznato, što je temelj za izgradnju pozitivnih odnosa i socijalnih interakcija. U nastavku teksta prikazat će se važnost kontakta očima u ranim fazama života i njegova uloga u uspostavljanju emocionalnih veza između djece i odraslih.

Rezultati raznih istraživanja pokazuju da dojenčad od rođenja radije gleda u lica koja im uzvraćaju pogled. Ova izuzetno rana osjetljivost na uzajamni kontakt očima predstavlja temelj za kasniji razvoj društvenih vještina (Farroni i sur., 2002).

Kontakt očima licem u lice u interakciji roditelj-dijete opisuje se kao najvažniji razvojni zadatak za djecu staru dva do četiri mjeseca. Pokazalo se da su razlike u kvantiteti kontakta očima povezane s kvalitetom roditeljstva i roditeljskim stavom procijenjenim na dimenzijama prihvaćanja djeteta i odgovaranja na djetetove potrebe. Čini se da je averzija prema pogledu u ovom ranom razdoblju života glavni prediktor kasnijeg problematičnog ponašanja, kao što sugerira longitudinalna studija praćenja s 20 djece i njihovih roditelja (Keller i Gauda, 1987). Dakle, kontakt očima licem u lice između roditelja i djeteta u

ranim fazama života ima ključnu ulogu u razvoju emocionalne povezanosti i socijalne interakcije.

Gledanje i promatranje stvari u okolini postaje posebno značajno tijekom dojenačke dobi, kada dijete tijekom dojenja usmjerava pogled izravno prema majčnim očima. Prema Rijavec i Miljković (2002), ako osoba održava kontakt očima tijekom razgovora (primjerice, odgojiteljica gleda dijete dok pokušava komunicirati s njim), dijete percipira da je odgojiteljica zainteresirana i za njega i za razgovor. Ovaj kontakt očima pomaže stvoriti dojam samopouzdanja i povjerenja od strane djeteta prema odgojiteljici. Znanstvenici također navode da se zjenice djeteta proširuju kada promatra nešto što ga privlači i uzbuđuje (Rijavec i Miljković, 2002).

Zjenice dojenčadi i djece su obično veće u promjeru u usporedbi s odraslima, što ih čini izrazito privlačnima te olakšava privlačenje pažnje odraslih (Pease, 1991). Zbog toga je osim verbalne komunikacije, kontakt očima ključan u komunikaciji među djecom. Primjerice, sjedenje u krugu tijekom aktivnosti često se koristi kao efikasan način uspostavljanja interakcije, jer omogućuje lakše čitanje djetetovih emocionalnih stanja, stavova i razine zainteresiranosti kroz njihove oči (Kopas Vukašinović, 2009).

Neke studije utvrdile su da mlađa dojenčad mogu izvoditi složene pokrete očima i reagirati na izraze lica. Nedavna istraživanja uspoređivala su trajanje pogleda novorođenčadi kada im se prikazuju ljudska lica u odnosu na druge simbole i predmete. Ta su istraživanja pokazala da su dojenčad više orijentirana na ljude nego na predmete (Murray i Gosselin, 2014).

Guellai, Coulon i Streri (2011) sugeriraju da se pogled mijenja u različitim interaktivnim okruženjima, u skladu s prirodom pogleda i uz, ili bez, pratnje govora. Ovu tvrdnju podupire Kidwell (2010), koji je u svojoj studiji o pogledu u kontekstu ranog odgoja i obrazovanja razlikovao kratki pogled (glance) i dugi pogled (gaze) kod djece u dobi od 12 do 30 mjeseci tijekom komunikacije s odgojiteljima. Kidwell je otkrio da prve obično koriste i odrasli i djeca, dok je potonji pogled bio ograničen na događaje u kojima su djeca bila uključena u neželjeno ponašanje. Na temelju toga, Kidwell (2010.) tvrdi da duži pogled (gaze) djeluje kao metoda za iniciranje susreta izvan aktivnosti, dok se kraći pogled (glance) koristi unutar aktivnosti.

Kod djece rane i predškolske dobi važno je pratiti njihovo održavanje pogleda kao i važne funkcije pogleda koje su navedene u prethodnom dijelu rada. Djeci je posebno važno da budu viđeni od strane odraslih osoba koje su im bliske. Primjerice, Juul (1995) govori o važnosti usmjeravanja pogleda prema djetetu kada ono izjavi da želi da ga netko promatra ili traži pogled odraslih na neki drugi način. Juul (1995) naglašava kako je kontakt očima ključan za uspostavljanje emocionalne povezanosti i povjerenja. Kroz kontakt očima, odrasli mogu bolje razumjeti djetetove osjećaje i potrebe, što omogućava djetetu da se osjeća vidljivo, važno i voljeno. Juul smatra da usmjereni pogled nije samo signal pažnje, već i priznanje djetetove prisutnosti i važnosti. Ova praksa potiče otvorenu i iskrenu komunikaciju te jača međusobno poštovanje i razumijevanje.

4. UTJECAJ NEVERBALNE KOMUNIKACIJE ODGOJITELJA NA DJECU RANE DOBI

Važno je imati na umu da djeca uče promatranjem modela oko sebe. Temelj dobre komunikacije leži u strpljenju, toplini i smirenosti odgojitelja tijekom interakcije s djecom, kako navodi Kindler (2014).

Važno je naglasiti da neverbalni znakovi koje odrasli koriste mogu prenositi različite komunikacijske poruke, posebno djeci. Djeca, bez obzira na dob, mogu prepoznati neverbalne signale zahvaljujući svojim razvijenim osjetilima. Negativne emocije prema sugovornicima mogu ozbiljno utjecati na sposobnost uspostavljanja zdrave komunikacije i održavanja pozitivnih odnosa, kako sugerira Bratanić (1992). U okruženju u kojem nedostaju empatija, podrška, povjerenje i strpljenje, odnosi između odgojitelja i djece mogu se značajno narušiti. Stoga, odgojitelji moraju biti svjesni svog ponašanja unutar obrazovne skupine jer djeca primaju poruke ne samo verbalno, već i neverbalno. S obzirom na složenost komunikacije, važno je da odgojitelji počnu usavršavati ove vještine što je ranije moguće (Vignjević, 2020).

Treba jednako prihvatiti radost i ljutnju jer su obje emocije važne. Ljutnja je prirodan osjećaj kod ljudi. Međutim, ako se djetetu objašnjava da nije pristojno ljutiti se, dok se istovremeno ta osoba često ljuti i pokazuje bijes kroz neverbalno ponašanje, onda verbalna i neverbalna komunikacija nisu usklađene. U takvim situacijama dijete dobiva kontradiktorne poruke (Bratanić, 1992). Odgojitelj treba voditi računa da njegove riječi usklađene su s njegovim postupcima kada komunicira s djecom. Ako nije tako, djeca mogu biti zbunjena i nesigurna u vezi s očekivanim ponašanjem.

Dodir je, primjerice, važan aspekt u razvoju djeteta, pružajući tjelesnu i emocionalnu dobrobit te potičući razvoj pozitivnih odnosa između djeteta i drugih ljudi u njegovoj okolini (Johansson, Åberg i Hedlin, 2021). Dodir se, u velikom broju kultura, vezuje s pozitivnim interakcijama, dok se izbjegavanje dodira smatra negativnim (Rijavec i Miljković, 2002). U odnosu između odgojitelja i djece, fizički dodir može biti snažan način komunikacije koji prenosi osjećaje povjerenja, brige i podrške, pridonoseći razvoju socio-emocionalne veze između njih (Johansson, Åberg i Hedlin, 2021). Studije

sugeriraju da dodir ima potencijalne dobrobiti vezane uz samoregulaciju dječjeg ponašanja i motivacijski učinak na dijete čak i kroz kratke kontakte.

Rezultati istraživanja Bambaerova i Shokrpoura (2017) pokazali su snažnu povezanost između kvalitete, količine i načina korištenja neverbalne komunikacije od strane odgojitelja tijekom procesa odgoja i obrazovanja. Studije su utvrdile da veća upotreba verbalne i neverbalne komunikacije od strane odgojitelja poboljšava obrazovanje i akademski napredak djece. Posebno je naglašena važnost pažnje odgojitelja prema neverbalnim reakcijama djece i prilagodba programa dječjem raspoloženju i spremnosti. Na temelju rezultata navedenog istraživanja, utvrđuje se da fokus na neverbalne komunikacijske vještine može pozitivno utjecati na budući život djece. Odgojitelji bi trebali vježbati i usavršavati svoje komunikacijske vještine, osobito za rad s većim grupama djece. Kvaliteta odnosa između odgojitelja i djece je ključna za njihov uspjeh. Konačno, preporučuje se da odgojitelji unaprijede svoje komunikacijske vještine kako bi bolje komunicirali sa svim sudionicima odgojno-obrazovnog procesa (Bambaerova i Shokrpoura, 2017).

4.1. Izrazi lica

Istraživanja su pokazala da čak od najranije dobi, djeca pokazuju interes za lica i izraze na licu osoba koje su im fizički blizu, kako navodi Rot (1982). Iz toga proizlazi da je izražavanje emocija putem lica prirodan dio komunikacije s djecom od najranije dobi.

Djeca do pete godine obično lako prepoznaju ljutnju putem izraza lica. Pretpostavlja se da je to zbog iskustva s izrazima lica koji signaliziraju ljutnju, često korištenih za upravljanje njihovim postupcima (Knapp i Hall, 2010). Djeca stječu sposobnost prepoznavanja emocija promatranjem izraza lica drugih ljudi u svom okruženju, uključujući i odgojitelje.

U istraživanju koje je proveo Neill (1989) uspoređivane su reakcije djece na izraze lica odraslih osoba. Djeci su prikazane slike različitih osoba i njihovih lica koja prikazuju prosocijalno i neprijateljsko neverbalno ponašanje. Osmijeh i mrštenje snažno su utjecali na dječje reakcije, dok su geste i držanje imale nešto slabiji utjecaj. Dodiri i geste objašnjavanja viđeni su pozitivno, dok su geste kontrole viđene negativno. Naginjanje

prema naprijed, koje pokazuje uključenost, također je ocijenjeno pozitivno, ali s manjim učinkom. Stoga je važno da odgojitelji paze na svoj neverbalni izraz jer izrazi lica i geste snažno utječu na dječje reakcije i percepciju njihovih namjera.

Odgojitelji, dakle, nesvjesno mogu prenositi svoje stavove na djecu putem neverbalne komunikacije (Brey i Pauker, 2019). Istraživanja su pokazala da se predrasude odgojitelja prema rasi, klasi, spolu i drugim faktorima mogu prenositi na djecu kroz gestikulaciju i izraze lica. Iako se odgojitelji možda ne poistovjećuju sa stereotipnim razmišljanjima, oni nerijetko postavljaju veće zahtjeve i imaju viša očekivanja od one djece koja se stereotipno smatraju "vrjednijima" što se manifestira kroz različite neverbalne signale poput osmijeha i kimanja glavom. Takvo ponašanje može sugerirati djeci da su neki u povoljnijem položaju, a neki u manje povoljnom. Na taj način se odgojiteljeve predrasude mogu nesvjesno prenijeti na djecu (Brey i Pauker, 2019). Stoga je važno da odgojitelji budu svjesni svoje neverbalne komunikacije kako ne bi prenosili negativne stavove na djecu u svojoj skupini.

Stoga, moguće je zaključiti da izrazi lica odgojitelja mogu imati snažan utjecaj na djecu. Pozitivni izrazi lica poput osmijeha i prijateljskog izraza mogu djeci poslati poruku da su dobrodošla, prihvaćena i voljena. To može doprinijeti stvaranju sigurnog i podržavajućeg okruženja u kojem se djeca osjećaju ugodno izražavati svoje osjećaje i potrebe (Rijavec i Miljković, 2002). Neill (1991) to potvrđuje i govori kako samo osmjeh odgojitelja može potaknuti dijete da se otvori i izrazi svoje misli.

Jednako tako, rezultati istraživanja koje je proveo Wang (2022) su pokazali da su predavanja učitelja s naglašenim izrazima lica bila bolja od onih s konvencionalnim izražavanjem. Pokazalo se boljim u pogledu osiguranja prisutnosti djece, razine uzbuđenja i dugoročnog učenja. Također je zanimljivo da je otkriveno da emocije odraslih mogu ublažiti kognitivno opterećenje djece (Wang, 2022).

Isto potvrđuju Tatković, Diković i Tatković (2016) te govore kako toplina sugovornika i međusobna ljubaznost čine komunikaciju privlačnijom i lakšom. Kada je sugovornik otvoren, prirodan, pristupačan i nasmijan, komunikacija postaje jednostavnija. Tu važnu ulogu igraju blagi izrazi lica, poput osmijeha. Za kvalitetnu komunikaciju potrebno je ukloniti sve predrasude i stereotipe. Djecu treba poučavati vlastitim primjerom, često

koristeći razne izraze lica pokazujući poštovanje, toleranciju i empatiju i odbacujući diskriminaciju.

S druge strane, negativni izrazi lica poput mrštenja ili zabrinutosti mogu izazvati osjećaje nesigurnosti ili tjeskobe kod djece. Djeca mogu osjetiti da su neželjena ili da su njihovi postupci neodobranja, što može utjecati na njihovo samopouzdanje i emocionalno blagostanje.

Dakle, ukratko, izrazi lica odgojiteljice imaju primjetan utjecaj na emocionalnu dobrobit i socijalni razvoj djece. Pozitivni izrazi lica mogu poticati osjećaj sigurnosti, prihvaćanja i podrške, dok negativni izrazi lica mogu izazvati nesigurnost i tjeskobu kod djece. Stoga je bitno da odgojitelji budu svjesni svojih izraza lica i nastoje ih koristiti na način koji potiče pozitivne interakcije i emocionalnu dobrobit djece.

Budućnost nosi i nove oblike osvještavanja vlastitog neverbalnog (ali i verbalnog) ponašanja. Primjerice, Dai, McReynolds i Whitehill (2023) u svome istraživanju koriste tehnologiju koja identificira negativne situacije tijekom procesa odgoja i obrazovanja na način da program prepoznaje izraze lica osoba na snimkama, njihove emocije te analizu njihovog verbalnog izraza. U njihovoj analizi negativni trenuci su se dešavali rijetko, ali su čak i kratki negativni trenuci od 10 sekundi često uključivali višestruke radnje i/ili izjave od strane odgojitelja koje je program prepoznao. Utvrdili su da su razlike u izrazima lica i emocijama koje razlikuju negativne trenutke od pozitivnih zapravo suptilne te ih sami ne bi nužno uvijek prepoznali. Ovakva tehnologija, u budućnosti, možda omogući kvalitetniju samorefleksiju o vlastitom izrazu lica i razini negativne energije u skupini koju je moguće i potrebno smanjiti.

4.2.Kretnje (geste)

Djeca razumiju pokrete drugih osoba i emocije iz kojih ti pokreti dolaze od najranije dobi te je ih je zbog toga važno osvijestiti i primjereno koristiti u prisustvu djece. Djeca imaju sposobnost prepoznavanja različitih emocija putem pokreta tijela. Brojna istraživanja su pokazala da ljudi mogu interpretirati emocije samo na temelju položaja i gesta tijela. Čak i gledajući samo položaj i držanje tijela, trogodišnja djeca su mogla prepoznati osjećaje

poput srdžbe, tuge i straha (Witkower i sur., 2021). Među tim emocijama, veći postotak djece je s pouzdanošću prepoznao tugu. Bez obzira na činjenicu da je lakše prepoznati emocije na temelju izraza lica, istraživanja su pokazala da djeca mogu učinkovito detektirati osjećaje promatrajući položaj i držanje tijela.

Istraživanja, također, pokazuju da djeca ranog i predškolskog uzrasta točno prepoznaju tugu, ali teže prepoznaju ljutnju i strah. Ovo može biti zbog razvoja sposobnosti razlikovanja emocija s godinama ili suzbijanja emocija odraslih u njihovom okruženju (Witkower i sur., 2021). Vještina identifikacije emocionalnih stanja putem položaja i držanja tijela varira s dobi, ali djeca i dalje dobro prepoznaju emocije bez obzira na kulturne razlike. Kada se gestama tijela dodaju izrazi lica i ton glasa, djeca su uspješna u tom dekodiranju emocionalnih stanja. Stoga je važno shvatiti da djeca uglavnom mogu bez većih teškoća percipirati emocionalno stanje odgojitelja (Witkower i sur., 2021).

Jednako tako, utvrđeno je da korištenje gesti u komunikaciji s djecom od najranije dobi potiče razvoj govora. To su zaključile autorice Goodwyn, Acredolo i Brown (2000) u svome radu te su utvrdile da grupa djece u kojoj su roditelji modelirali geste ima bolje rezultate u području razvoja govora. Time je istraživanje dokazalo da gestikuliranje uopće ne ometa verbalni razvoj nego ga zapravo potiče.

Korištenje gesti od strane odgojitelja jednako tako facilitira učenje novih stvari i olakšava razumijevanje apstraktnih pojmova (Valenzeno, Alibali i Klatzky, 2003). Autorice u svome članku prepostavljaju i dokazuju da geste odgojitelja olakšavaju učenje i razumijevanje novih i apstraktnih pojmova kod djece. Njihovi rezultati, također, sugeriraju da geste igraju važnu ulogu u komunikaciji u odgojno - obrazovnom procesu. Alibali i sur. (2019), slično tako, govore kako odgojitelji koriste geste kako bi osigurali da dijele zajednički jezik s djetetom koje govori i kako bi potaknuli zajednički jezik među skupinom u cjelini.

Dakle, odgojitelji bi trebali koristiti gestikulaciju prilikom objašnjavanja raznih poznatih, ali i nepoznatih pojmova. Odnosno, važno je da odgojitelji prate svoje verbalne upute gestama kako bi djeca bolje razumjela ono što im se želi prenijeti. Gestikulacija odgojitelja igra ključnu ulogu u izgradnji pozitivnog odnosa s djecom, olakšavanju komunikacije i izražavanju podrške i emocija. Korištenje gesta na prikladan način može

pridonijeti boljem razumijevanju novih i apstraktnih pojmova te može utjecati na razvoj govora kod djece rane dobi.

4.3. Vizualna komunikacija (kontakt očima, pogled)

Usmjerenost pogleda i izrazi lica mogu signalizirati slušanje i zainteresiranost za razgovor. Djetetove aktivnosti često smatraju značajnima samo ako postoje svjedoci. Dakle, dijete želi osjećati pažnju i biti „viđeno“ (Knapp i Hall, 2010). Važno je pažljivo slušati dijete kada izražava svoje interese. Ako primijeti nedostatak pažnje, može prestati sudjelovati u razgovoru. Djetetu je potreban sugovornik koji ne samo da dobro komunicira, već i stvarno sluša ono što mu se govori (Rijavec i Miljković, (2002).

Rot (1982) ističe nekoliko pokazatelja aktivnog slušanja, uključujući usmjerenost prema sugovorniku, kimanje glavom, održavanje kontakta očima, izražavanje facijalnih ekspresija koje pokazuju zanimanje te održavanje prikladne fizičke udaljenosti. Ovi znakovi su jednako važni i u interakciji između odgojitelja i djece unutar odgojno-obrazovnog okruženja. Posebno je važno održavanje kontakta očima tijekom razgovora s djetetom, jer na taj način odgojitelj pokazuje svoju predanost i interes za ono što dijete komunicira. Spuštanje na razinu djetetove visine omogućuje osiguravanje kontakta očima jer odgojitelj i dijete tada komuniciraju s iste fizičke razine. Djeca često usmjeravaju svoju pažnju prema licu osobe s kojom razgovaraju, pa su izrazi lica odgojitelja također važni indikatori da se dijete sluša dok govori (Knapp i Hall, 2010).

Kada se, pak, govori o izbjegavanju pogleda, Doherty-Sneddon i Phelps (2007) utvrđuju kako djeca na postavljena pitanja često skreću pogled. Utvrđeno je kako je učestalost takve averzije pogleda povezana s teškoćama kognitivnog procesuiranja, što sugerira da je izbjegavanje pogleda dobar pokazatelj dječjeg razmišljanja i razumijevanja. Rezultati istraživanja koje su provele Doherty-Sneddon i Phelps govore kako odgojitelji obično ne reaguju na ta izbjegavanja pogleda kod djece i ne povezuju to s dječjim razmišljanjem. Međutim, kada su morali izričito odgovoriti na neka pitanja o izbjegavanju pogleda kod djece, dali su odgovore koji se odnose na poteškoće s pitanjima i dječje razmišljanje. Time je zaključeno da, iako odgojitelji imaju implicitno razumijevanje izbjegavanja

pogleda, oni obično te znakove ne koriste u potpunosti tijekom odgojno - obrazovnog procesa.

Stoga je ključno da odgojitelji i roditelji pažljivo promatraju izraze djetetovih očiju tijekom interakcije, jer ti izrazi često pouzdano otkrivaju djetetovo emocionalno stanje (Kopas-Vukašinić, 2009) te su stoga od iznimne važnosti u pedagoškoj interakciji. Jednako tako je od velike važnosti pažljivo i točno interpretirati te izraze koje odašilju dječji pogledi, bilo da se radi o suprotstavljanju ili suglasju, osjećaju straha, zbunjenosti, iznenađenja, namjernom prešućivanju činjenica ili nekom drugom stanju ili emociji.

Praćenje trajanja i kvalitete kontakta očima kod djece rane dobi, također, može biti ključno za ranu dijagnozu autizma i drugih poremećaja poput socijalne anksioznosti. Djeca koja značajno izbjegavaju kontakt očima mogu biti u rizičnoj skupini za autizam, što zahtijeva pravovremene intervencije. Izbjegavanje pogleda, odnosno smanjen kontakt očima, jedno je od najočitijih ponašanja kod djece s poremećajem iz spektra autizma. Djeca s autizmom često izbjegavaju kontakt očima jer ga doživljavaju kao neugodan ili previše intenzivan. Zbog toga, trajanje i kvaliteta kontakta očima su jedni od važnih pokazatelja u procjeni dječjeg socijalnog razvoja, a praćenje ovih ponašanja može pomoći u ranom otkrivanju i intervenciji kod autizma i sličnih poremećaja (Wang, 2018).

5. RAZVOJ NEVERBALNE KOMUNIKACIJE DJECE RANE DOBI U INSTITUCIONALNOM KONTEKSTU

Razvoj neverbalne komunikacije kod djece rane dobi u institucionalnom kontekstu je složen proces koji obuhvaća različite aspekte interakcije i strategije. Taj razvoj ima značajnu ulogu u dječjem sveukupnom socijalnom i emocionalnom razvoju. U ovom odjeljku prikazuje se kako odgojitelji mogu poticati neverbalnu komunikaciju kod djece rane dobi. Poseban naglasak stavljen je na važnost neverbalne osjetljivosti odgojitelja i strategije koje se mogu koristiti za razvoj ovih vještina kod djece.

5.1. Neverbalna osjetljivost

Svakodnevno je moguće primijetiti razliku u socijalnim vještinama među ljudima, gdje neki bolje interpretiraju i reaguju na neverbalne signale drugih. Ti pojedinci nazivaju se neverbalno osjetljivima. Biti neverbalno osjetljiv znači imati sposobnost opažanja, interpretacije i odgovora na neverbalne signale drugih, te uspješno kontroliranje vlastitih neverbalnih izraza (Plantak, 2020). Ova vještina je korisna bez obzira na okruženje u kojem se osoba nalazi, bilo da je to ured, noćni klub ili odgojno – obrazovna ustanova. Osobe koje su neverbalno osjetljive pažljivo prate govor tijela, gestikulaciju, ton glasa i druge oblike neverbalne komunikacije tijekom interakcije (Knapp i Hall, 2010).

Iznimno je važno za kvalitetnog odgojitelja da neprestano radi na svojem razumijevanju neverbalne komunikacije djece i prati njihove neverbalne znakove, odnosno da bude neverbalno osjetljiv. Razumijevanje dječje neverbalne komunikacije omogućuje odgojitelju da bolje razumije djetetov cjeloviti razvoj. Poznavanje ovih znakova pomaže odgojitelju da postane uspješan u svom radu te da bude podrška djetetu, prilagođavajući se njegovim željama i potrebama (Kopas Vukašinović, 2009).

Razvijena neverbalna osjetljivost doprinosi poboljšanju kvalitete međuljudskih odnosa, omogućujući sugovornicima da bolje razumiju suptilne nijanse komunikacije i grade dublju emocionalnu povezanost (Plantak, 2020). Osim toga, visoka razina neverbalne osjetljivosti omogućuje intuitivno prepoznavanje emocija i stavova drugih, čak i kada te informacije nisu izražene verbalno (Knapp i Hall, 2010).

Dakle, kroz neverbalnu komunikaciju, odgojitelj može intuitivno uočiti znakove nelagode, frustracije, straha ili zadovoljstva kod djeteta. Biti neverbalno osjetljiv može poboljšati kvalitetu interakcije odgojitelja i djeteta, potaknuti razvoj emocionalne inteligencije kod djeteta i podržati pozitivne međuljudske odnose u odgojno-obrazovnom okruženju (Smiljanić- Čolanović i Toličić, 1966).

5.2. Kako razvijati neverbalnu komunikaciju kod djece rane dobi

Na temelju utvrđenih činjenica u ovom radu, moguće je zaključiti da je važno facilitirati razvoj neverbalne komunikacije u odgojno - obrazovnim ustanovama. To je moguće napraviti na razne načine. Osvještavanje o vlastitim neverbalnim izrazima, razumijevanje dječjih izraza te modeliranje poželjnog komuniciranja su samo neki od njih. Primjerice, Bratanić (1992) ističe da je ključno prvo primijetiti neverbalne znakove prije usmjeravanja na riječi koje se izgovaraju. Trebalo bi promatrati izraze lica, tonalitet glasa i položaj različitih dijelova tijela, a potom obratiti pažnju na izgovorene riječi. Za pokazivanje pristupačnosti i ljubaznosti, sveukupni način ponašanja osobe mora odražavati te osjećaje. Izrazi lica, intonacija, boja glasa, držanje tijela, udaljenost i drugi neverbalni signali trebaju biti usklađeni kako bi se prenosile jasne i nedvosmislene poruke topline i razumijevanja. Stvaranje empatične veze s djecom uključuje geste poput nagnutog tijela prema djetetu i usmjeravanja cijelog tijela prema njemu, kako su istražili Brajša, Brajša-Žganec i Slunjski (1999). Ovakav nagib tijela prema sugovorniku doprinosi stvaranju pozitivnih odnosa, što je potvrdilo istraživanje Rijavec i Miljković (2002).

Osim toga, važni su dodiri, manja fizička udaljenost između djeteta i odgojitelja, glasovno ponašanje koje prenosi toplinu, upotreba pauza u komunikaciji kad je potrebno, pozitivni izrazi lica i kontakt očima s djetetom (Brajša, Brajša-Žganec i Slunjski, 1999). Ovo je posebno bitno kod djece rane dobi. Za osiguranje pozitivne atmosfere i poticanje daljnjeg izražavanja djece odgojitelji bi s djecom rane dobi trebali govoriti blagim, nježnim glasom, koristiti jednostavne riječi i održavati kontakt očima, a već je utvrđeno da bi

odgojitelji djeci prenijeli osjećaj poželjnosti, prihvaćenosti i dobrodošlice, njihovi verbalni i neverbalni znakovi moraju biti usklađeni i prenositi tu poruku.

Važno je napomenuti igru kao jednu od najvažnijih aktivnosti u djetinjstvu. Kroz igru dijete upoznaje sebe, povezuje se s vršnjacima, razvija prijateljstva i gradi pozitivnu sliku o sebi. Međutim, kroz igru, također, razvija svoju verbalnu i neverbalnu komunikaciju. Igra je aktivnost koja ima svrhu samu po sebi, što znači da motivacija dolazi iznutra, a time se osigurava najkvalitetniji i najprirodniji oblik učenja (Klarin, 2017). Bitniji je sam proces igre nego konačni rezultat, a sredstva dominiraju nad ciljevima, dok su neposredni praktični učinci manje važni. Djeca provode većinu svog vremena igrajući se, što pokazuje da im je igra neophodna (Duran, 2001). Kroz razne oblike igara djeca imaju priliku vježbati svoju komunikaciju, a na odgojiteljima je zadatak osigurati poticaje te osmisliti i podržati igre u kojima će djeca imati priliku što više neverbalno i verbalno komunicirati s drugom djecom i s odraslima.

Dakle, odgojitelj djecu treba poticati imitacijom i odgovarati na njihova neverbalna ponašanja. Koristeći pokrete i riječi tijekom komunikacije, odgojitelj može koristiti geste koje dijete lako imitira, poput pljeskanja rukama, mahanja i otvaranja i zatvaranja dlanova. Važno je odgovarati na svaki znak djetetove komunikacije, jer to djetetu daje osjećaj sigurnosti i samopouzdanja, što je pozitivan motivator za buduće interakcije. Najvažnije pravilo dobre komunikacije je slušanje i poticanje djeteta da izrazi svoje osjećaje, čime se djetetu pokazuje da je važno i da se može povjeriti odgojitelju. Način na koji odgojitelji neverbalno komuniciraju s djecom postaje model za djecu kako bi naučila komunicirati s drugima, bilo verbalno ili neverbalno. Modeliranje se pokazalo iznimno uspješnim oblikom učenja poželjnih oblika komunikacije (Alpaydin, 2020). Stoga, prilikom komunikacije, uvijek treba koristiti pozitivan govor tijela, više slušati nego pričati, i dati do znanja djetetu da je primijećeno i uvažavano (Knapp i Hall, 2010). Dakle, komunikaciju se općenito može poboljšati aktivnim slušanjem, što znači šutjeti za bolje razumijevanje poruke. Ponekad je dovoljno dijete samo saslušati bez prekidanja te neverbalnim putem pokazati slušanje (kimanje glavom, održavanje pogleda, izraz lica koji odgovara kontekstu priče djeteta). To mu pokazuje da je prihvaćeno i da se može povjeriti svom sugovorniku.

Odgojitelji bi trebali početi svoje obrazovanje o komunikaciji što ranije, jer je to područje izuzetno složeno. Kad postanu svjesni važnosti neverbalnih aspekata komunikacije, odgojitelji mogu napredovati u svom profesionalnom razvoju. To dovodi do poboljšanja kvalitete pedagoške prakse i komunikacije u odgojno-obrazovnom kontekstu.

Dakle, odgojitelji igraju ključnu ulogu u razvoju neverbalne komunikacije kod djece. Oni ne samo da mogu modelirati poželjne oblike ponašanja, već mogu i aktivno poticati djecu da koriste neverbalne signale za izražavanje svojih potreba, želja i emocija. Mogu koristiti razne aktivnosti kojima bi mogli potaknuti korištenje gesti, kao primjerice igre koje zahtijevaju suradnju i komunikaciju bez riječi, igre oponašanja, igre lutkama i igračkama, pantomima, korištenje slikovnica bez teksta, korištenje tehnologije kako bi djeci dali priliku da vide sebe i druge u interakciji... Osim igara u skupinu se može integrirati set gesti koje će predstavljati njihov zajednički jezik, a ujedno potaknuti razvoj boljih odnosa, zajedništvo i verbalni razvoj kod djece.

Okruženje također igra važnu ulogu u facilitiranju neverbalne komunikacije kod djece. Primjerice, institucionalno okruženje bi trebalo pružati razne prilike za djecu da razvijaju i prakticiraju svoje neverbalne komunikacijske vještine. Prostor uređen s ciljem poticanja interakcije, poput centara aktivnosti i raznih zajedničkih prostora, može olakšati neverbalnu komunikaciju među djecom i između djece i odgojitelja (Kopas Vukašinić, 2009).

Uključivanje roditelja u proces razvoja neverbalne komunikacije, također, može biti korisno za dijete. Edukacija roditelja o važnosti neverbalne komunikacije i načinima na koje mogu podržati svoje dijete kod kuće može osigurati dosljedan i poticajan razvoj (Rijavec i Miljković, 2002).

Dakle, razvoj neverbalne komunikacije kod djece rane dobi u institucionalnom kontekstu zahtijeva sveobuhvatan pristup koji uključuje kvalitetnu obuku odgojitelja, prilagodbu okruženja, uvažavanje individualnih i kulturoloških razlika te korištenje inovativnih metoda i tehnologija. Cilj je stvoriti poticajno okruženje u kojem djeca mogu razvijati svoje komunikacijske vještine i graditi čvrste temelje za buduće socijalne interakcije.

6. ZAKLJUČAK

Neverbalna komunikacija je važna i predstavlja jedan od ključnih načina izražavanja djece od najranije dobi. Postoji velika potreba za razumijevanjem neverbalnih signala koje djeca šalju kako bi se osigurala njihova dobrobit i izgradnja emocionalnih veza u institucionalnom kontekstu. Ovaj rad postavio je pitanje kako prepoznati i podržati neverbalnu komunikaciju djece koja još nisu u stanju verbalno izraziti svoje potrebe. Ukratko, oni se mogu prepoznati i podržati uz pravilnu edukaciju i svjesnost odraslih osoba u dječjem životu. Literatura prikazana u ovome radu obećava da je moguće i potrebno prepoznati i učinkovito podržati neverbalnu komunikaciju kod djece rane dobi, što je od značajne važnosti za njihov razvoj i socijalnu integraciju.

U radu je prikazana uloga neverbalne komunikacije u ranom razvoju djece, s posebnim naglaskom na ekstralingvističke znakove neverbalne komunikacije te je utvrđeno da su ti oblici komunikacije važni za izražavanje i razumijevanje emocionalnih i socijalnih potreba djece koja još nemaju potpuno razvijene verbalne vještine.

Raznoliki pokreti lica, očiju i tijela čine dinamičke znakove neverbalne komunikacije, svaki od njih nosi svoju poruku ili namjeru djeteta. Razumijevanje tih znakova zahtijeva posvećenu pažnju i promatranje. Iako je verbalna komunikacija često istaknuta kao glavni način izražavanja, ovaj rad zapravo pokazuje koliko je samo jedan mali dio neverbalne komunikacije opsežan i kompleksan.

Jedan od glavnih zaključaka je da odgojitelji i druge osobe uključene u njegu i odgoj djeteta trebaju biti svjesni ovih oblika neverbalne komunikacije. Prepoznavanje suptilnih neverbalnih signala, poput promjene u izrazu lica ili gestikulacije, omogućava odgojiteljima da bolje razumiju potrebe i osjećaje djece. Time se može osigurati odgovarajuća podrška i okruženje koje potiče pozitivan razvoj komunikacijskih vještina.

Osim toga, rad naglašava važnost institucionalnog okruženja u facilitiranju neverbalne komunikacije. Prostori i aktivnosti trebaju biti osmišljeni tako da potiču interakciju među djecom, kao i između djece i odgojitelja, čime se prirodno razvijaju neverbalne vještine.

U konačnici, rad potvrđuje da je prepoznavanje i podržavanje neverbalne komunikacije bitno za cjelovit razvoj djeteta. Odgojitelji, roditelji i institucije trebaju surađivati u

stvaranju poticajnog okruženja koje omogućava djeci da izraze svoje misli i osjećaje na neverbalne načine, čime se osigurava njihovo emocionalno i socijalno blagostanje.

Na temelju proučavanja relevantne literature koja je pronađena tijekom izrade ovog rada, primijećen je veliki značaj neverbalne komunikacije, poput gestikulacija i izraza lica, u našem svakodnevnom interakcijskom okruženju, posebice u odnosu s djecom. Bez njezinog razumijevanja i primjene, teško je uspostaviti dublje i kvalitetnije veze s djecom kao odgojitelji, roditelji ili članovi šire dječje zajednice. Stoga se može primijetiti da je kontinuirano usavršavanje u prepoznavanju i interpretaciji dinamičkih i ostalih neverbalnih znakova ključno za uspješan suživot, razvoj, međusobno razumijevanje te uspostavu suradnje s djecom.

7. LITERATURA

1. Alibali, M.W., Nathan, M.J., Boncoddò, R. et al. (2019). Managing common ground in the classroom: teachers use gestures to support students' contributions to classroom discourse. *ZDM Mathematics Education* 51, 347–360. <https://doi.org/10.1007/s11858-019-01043-x>
2. Alpaydın, B. (2020). The Effectiveness of Video Modelling on Social and Communication Skills: A Systematic Review. *International Journal of Scholars in Education*, 3(2), 363-373.
3. Apel, K., Masterson, J.J. (2003). *Jezik i govor od rođenja do 6. Godine*. Donji Vukojevac: Ostvarenje d. o .o.
4. Austin, E. E., & Sweller, N. (2018). Gesturing along the way: Adults' and preschoolers' communication of route direction information. *Journal of Nonverbal Behavior*, 42(2), 199–220. <https://doi.org/10.1007/s10919-017-0271-2>
5. Aradhya, CM, Vonk, J. i Arida, D., (2015). Adults' responsiveness to children's facial expressions. *Journal of Experimental Child Psychology*. 135. 56-71. 10.1016/j.jecp.2015.02.006.
6. Azemi, I. (2021). Non-Verbal Communication in Public Appearance. *International Journal of Arts and Social Science*, 4(4), 256 - 267
7. Bambaeroo, F. i Shokrpour, N. (2017). The impact of the teachers' non-verbal communication on success in teaching. *J Adv Med Educ Prof*. 5(2), 51-59.
8. Bates, E., Whitesell, D., Larry K. i F. i Oakes, L. (1989). Integrating Language and Gesture in Infancy. *Developmental Psychology*. 25. 1004-1019. 10.1037/0012-1649.25.6.1004.
9. Birtić, M.A., Blagus, Bartolec, G., Hudeček, L., Jojić, Lj., Kovačević, B., Lewis, K., Matas Ivanković, I., Mihaljević, M., Miloš, I., Ramadanović, E., Vidović, D. (2012). *Školski rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje (IHJJ) ; Školska knjiga.
10. Boyes C. (2005.). *Need to know body language*. New York: Harper Collins Publishers

11. Brajša, P., Brajša-Žganec, A., Slunjski, E. (1999). *Tajna uspješnog roditelja i odgojitelja*. Pula: C.A.S.H., 1999
12. Bratanić, M. (1992). Nova komunikacija u obitelji. *Obnovljeni Život*, 47. (6.), 570-588. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/54231>
13. Brey, E. i Pauker, K. (2019). Teachers' nonverbal behaviors influence children's stereotypic beliefs, *Journal of Experimental Child Psychology*. 19(188), ISSN 0022-0965, <https://doi.org/10.1016/j.jecp.2019.104671>.
14. Cary, M.S. (1978). The role of gaze in initiation of conversation. *Social Psychology*. 1(41), 269-271
15. Cochet, H. i Vauclair, J (2019). Features of spontaneous pointing gestures in toddlers. *Gesture*, 10, pp.86-107. [ff10.1075/gest.10.1.05cocff. fffhalshs-01464524](https://doi.org/10.1016/j.gest.2019.05.005)
16. Cole, P. i Moore, G. (2014). About Face! Infant Facial Expression of Emotion. *Emotion Review*. 7. [10.1177/1754073914554786](https://doi.org/10.1177/1754073914554786).
17. Dai, Z., McReynolds, A., i Whitehill, J. (2023). In Search of Negative Moments: Multi-Modal Analysis of Teacher Negativity in Classroom Observation Videos. *Educational Data Mining*. Retrieved from <https://par.nsf.gov/biblio/10415929>.
18. Dimitrova, N., Özçalışkan, Ş. i Adamson, L. B. (2015). Parents' Translations of Child Gesture Facilitate Word Learning in Children with Autism, Down Syndrome and Typical Development. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 46(1), 221– 231. [doi:10.1007/s10803-015-2566-7](https://doi.org/10.1007/s10803-015-2566-7)
19. Doherty-Sneddon, G., & Phelps, F. G. (2007). Teachers' Responses to Children's Eye Gaze. *Educational Psychology*, 27(1), 93–109. <https://doi.org/10.1080/01443410601061488>
20. Duran, M. (2001) *Dijete i igra*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
21. Ekman, P., & Friesen, W. V. (1971). Constants across cultures in the face and emotion. *Journal of personality and social psychology*, 17(2), 124.
22. Farnvald, S. (2011). *Neverbalna komunikacija voditelja informativnog programa*, Zagreb: Filozofski fakultet.

23. Farroni, T., Csibra, G., Simion, F. i Mark, H. (2002). *Eye contact detection in humans from birth*. 99(14). <https://doi.org/10.1073/pnas.152159999>
24. Goldfield, E.C. (1995). *Emergent forms: Origins and early development of human action and perception*. Oxford Press: NY.
25. Goodwyn, S.W., Acredolo, L.P. & Brown, C.A. (2000). Impact of Symbolic Gesturing on Early Language Development. *Journal of Nonverbal Behavior* 24, 81–103. <https://doi.org/10.1023/A:1006653828895>
26. Guellaï, B., Coulon, M. i Streri, A. (2011). The role of motion and speech in face recognition at birth. *VISUAL COGNITION*. 19. 1212-1233. 10.1080/13506285.2011.620578.
27. Iverson, J. M., & Goldin-Meadow, S. (2005). Gesture Paves the Way for Language Development. *Psychological Science*, 16(5), 367-371. <https://doi.org/10.1111/j.0956-7976.2005.01542.x>
28. Izard CE, Haynes OM, Chisholm G, Baak K. *Emotional determinants of infant-mother attachment*. *Child Dev.* 1991 Oct;62(5):906-17. doi: 10.1111/j.1467-8624.1991.tb01579.x. PMID: 1756666.
29. Johansson, C., Åberg, M., & Hedlin, M. (2020). Touch the Children, or Please Don't – Preschool Teachers' Approach to Touch. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 65(2), 288–301. <https://doi.org/10.1080/00313831.2019.1705893>
30. Juul, J. (1995). *Vaše kompetentno dijete. Za nove temeljne vrijednosti obitelji*. Zagreb: Educa.
31. Keller, H. i Gauda, G. (1987). Eye Contact in the First Months of Life and its Developmental Consequences. *Advances in Psychology* 46(1), 129-143. [https://doi.org/10.1016/S0166-4115\(08\)60349-0](https://doi.org/10.1016/S0166-4115(08)60349-0)
32. Kidwell, M. (2010). Gaze as social control: How very young children differentiate 'the look' from a mere look by their adult caregivers. *Research on language and social interaction*, 38(4), 417–449
33. Kindler, I. (2014). *Komunikacija odgojitelj-dijete*. Preuzeto: <http://www.dvds.hr>. Pristupljeno: 4. svibnja 2024.
34. Klarin, M. (2017). *Psihologija dječje igre*. Zadar: Sveučilište u Zadru.

35. Knapp, M.L., Hall, J.A. (2010). *Neverbalna komunikacija u ljudskoj interakciji*, Naknada Slap, Jastebarsko.
36. Kopas Vukašinović, E. (2009). Nonverbal signals used by preeschool child, *Odgojne znanosti*, vol. 11., br.1
37. Kumin, L., & Lazar, M. (1974). Gestural communication in preschool children. *Perceptual and Motor Skills*, 38(3, Pt. 1), 708–710. <https://doi.org/10.2466/pms.1974.38.3.708>
38. Legerstee, M., Corter, C., & Kienapple, K. (1990). Hand, arm, and facial actions of young infants to a social and nonsocial stimulus. *Child Development*, 61(3), 774–784. <https://doi.org/10.2307/1130962>
39. Lučanin, D., Lucanin. D. J. (2010). *Communication skills in health care*, Zagreb, Naklada Slap
40. Ljubešić, M. i Ceganec, M. (2012). Rana komunikacija: u čemu je tajna?. *Logopedija*, 3 (1), 35-45. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/123819>
41. Matsumono, D., Hwang, H.S. Facial expression (2013). Iz knjige: Nonverbal communication: Science and applications. *Sage publications Inc.* California
42. Merhabian, A., & Ferris, S. R. (1967). Inference of attitudes from nonverbal communication in two channels. *Journal of Consulting Psychology*, 31(3), 248–252. <https://doi.org/10.1037/h0024648>
43. Murray, T. D., & Gosselin, P. (2014). Infant gaze patterns in response to facial expressions and objects. *Journal of Infant Research*, 18(3), 245-260. <https://doi.org/10.1016/j.jinfres.2014.03.002>
44. Neill, S. (1991). *Neverbalna komunikacija*. Zagreb: Educa, nakladno društvo d.o.o.
45. Neill, S.R. (1989). *The Effects of Facial Expression and Posture on Children's Reported Responses to Teacher Nonverbal Communication*.
46. Nöth, W. (2004). *Priručnik semiotike* [prev. Ante Stamać]. Zagreb: Ceres
47. Online etymology dictionary, <https://www.etymonline.com/search?q=para&type=4> (6.3.24.)
48. Online etymology dictionary, <https://www.etymonline.com/search?q=extra&type=4> (6.3.24.)
49. Pease, A. (1991). *Govor tijela*. Ljubljana, Zagreb: Založba Mladinska knjiga.

50. Plantak, I. (2020). *Neverbalna komunikacija u socijalnoj interakciji*, diplomski rad, Sveučilište Sjever / Odjel za ekonomiju, Varaždin
51. Remland, S. M. (2016). *Nonverbal Communication in Everyday Life*. Thousand Oakes, California
52. Rijavec, M. i Miljković, D. (2002). *Neverbalna komunikacija – jezik koji svi govorimo*. Zagreb: IEP
53. Rot, N. (1982). *Znakovi i značenja: verbalna i neverbalna komunikacija*. Beograd: Nolit.
54. Roth, W.-M. (2001). Gestures: Their Role in Teaching and Learning. *Review of Educational Research*, 71(3), 365-392. <https://doi.org/10.3102/00346543071003365>
55. Rot, N. (2002) *Znakovi i značenja*. Beograd: Nollit
56. Smiljanić Čolanović i V., Toličić, I. (1966). *Dječja psihologija*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika.
57. Šego, J. (2009). Utjecaj okoline na govorno-komunikacijsku kompetenciju djece; jezične igre kao poticaj dječjem govornom razvoju. *Govor* 26 (2), 119-149. Pribavljeno 25.05.2024., sa <https://hrcak.srce.hr/file/244957>
58. Tatković, N., Diković, M., i Tatković, S. (2016). *Pedagoško-psihološki aspekti komunikacije*. Pula: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli.
59. Tomasello, M. (2003). *Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition*. Harvard University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv26070v8>
60. Valenzeno, L, Alibali, M.W. i Klatzky, R. (2003). Teachers' gestures facilitate students' learning: A lesson in symmetry, *Contemporary Educational Psychology*, 28(2), 187-204, [https://doi.org/10.1016/S0361-476X\(02\)00007-3](https://doi.org/10.1016/S0361-476X(02)00007-3).
61. Vignjević, J. (2020). Upute za dobar govor u odgajanju i obrazovanju - Nadahnute Kvintilijanovim i Marulićevim mislima. *Nova prisutnost*, 18 (2), 325-338. <https://doi.org/10.31192/np.18.2.7>.
62. Volk, A. A., Lukjanczuk, J. L., & Quinsey, V. L. (2007). Perceptions of Child Facial Cues as a Function of Child Age. *Evolutionary Psychology*, 5(4). <https://doi.org/10.1177/147470490700500409>

63. Vrdoljak, T. (2010). Jezik i komunikacija: kako prenosimo informacije. *Drvo znanja*, 14(131), 42-47.
64. Vuletić, Branko, 2007. *Lingvistika govora*. Zagreb: FF press.
65. Wang, Y. (2022). *To Be Expressive or Not: The Role of Teachers' Emotions in Students' Learning*.
66. Wang, Q., Lu, L., Zhang, Q., Fang, F., Zou, X., & Yi, L. (2018). Eye avoidance in young children with autism spectrum disorder is modulated by emotional facial expressions. *Journal of Abnormal Psychology*, 127(7), 722–732. <https://doi.org/10.1037/abn0000372>
67. Witkower, Z., Tracy, J.L., Pun, A., Baron, A.S., (2021). Can Children Recognize Bodily Expressions of Emotion?. *J Nonverbal Behav* 45, 505–518, <https://doi.org/10.1007/s10919-021-00368-0>